

Helynévmagyarázatok.

Bodoglár, Boglár, Maklár. Karácsonyi János a Magyar Nyelv legutóbbi számában (1921., 211.) kimutatja, hogy e helyneveink (ezenfelül még Tázlár és Oszlár) besenyő és kún eredetűek. A lár. t. i. török köbbs képző, vagyis e szók mint helynevek annyit jelentenek, hogy a Bodog, Bog (Bok; Bak) és Mak nevű családbeliek, illetőleg azok szállásai, ülései. Annyi, mintha azt mondanám, hogy Balog-ok, vagy Balog-ék földje. (Mellesleg megjegyezzük, hogy Balog mint személynév és mint birtoknév is előfordul a régiségben). Bodog kún, Bog és Mak besenyő, vagyis nálunk időbelileg korábbi nevek.

Ezeket a település-történetileg igen becses megállapításokat néhány adalékkal óhajtjuk kiegészíteni abból a célból, hogy a helynevek magyarázatának és kutatásának fontosságára felhívjuk olvasóink figyelmét.¹⁾

A pozsonyi Duna mellett van Kis- és Nagy-Bodák. Jóformán tözsomszédságukban fekszenek Bős, Padány és Várkony besenyő községek.²⁾ A névből és környezetből szabad tehát azt következtetnünk, hogy a Bodák-ok is török, még pedig besenyő helynevek.³⁾

Háromszékbén is van egy Bodók nevű község; közelében van Besenyő, tehát ez is lehet besenyő eredetű. Ugyanitt van Kőkös község is. Ez alkalmasint szintén török helynév, annyi mint Kék-es⁴⁾ (Besenyő felett Kők-i hegy).

Beszterce-Naszódban van Budák község. Ennek régi neve (1223.) Bodag-d, tehát szintén lehet besenyő eredetű, annál inkább, mert itt is van a szomszédban Bessen-yő nevű falu, amit a szászok Heiden-dorfnak hívnak, akárcsak okleveleink a besenyő temetőket sepulcrā paganorumnak. De szerintünk török eredetű lehet az ugyanitt fekvő Tacs (szászul Totsch, oláhul Tonciu) község.⁵⁾ Ezt mi a török tas = kö, keve szóból származtatjuk Gombocz-nak arra a tanítására támaszkodva, hogy bizonyos esetekben a török «s»-ből a magyarban «cs» lett, pld., a török Becsenegből, a magyar besenyő (M. ny. XII. 282). Olvasóinknak néhány példát mutatunk be erre.⁶⁾

¹⁾ Meg kell mondanunk, hogy sem nyelvész, sem történész nem vagyunk. Példáinkat Lipszky Repertóriumából, Csánki Földrajzából, Cziner és Kovács Indexeiből s az Oklevélszótár-ból merítjük. Teljességre nem törekszünk, cikkecskénket geográfus olvasóinknak szánjuk, a nyelvészek felülbírálatát szükségesnek tartjuk és köszönettel fogadjuk. Bár ott tartanánk, hogy e munkát már régen elvégezték volna. Az egyes szerzőket, a helyeket és évszámokat helykímélés szempontjából nem idézzük külön-külön, szakember könnyen megtalálhatja őket.

²⁾ Várkonyt, a Magyarorsz. várm. és városai (Pozsony), 1015-ből (!) kun telepek mondja.

³⁾ Árpád-kori török személy-helyneveinket lásd: Gombocz, Magyar Nyelv X., XI. k. A besenyő kérdésnek egész kis irodalma van. Nyelvészetiileg Gombocz, történetileg Tágányi foglalkozott velük legbehatóbban.

⁴⁾ Kék (török „kök” = kék, gök = ég, gyakori folyó- és hegynevek térképeinken) nevű helynevünk egész sereg van. L. Madzsar Imre cikkét, Magyar nyelv XIII. a „Kékkend” = „Kék nembeli emberek” névvel kapcsolatban. Kőkös véletlenül kimaradt a sorozatból. Madzsar ide sorozza a Mátra Kékes nevét is. Ez talán olyan képzés, mint a Vért-es (l. lentebb). Nem lehetetlen, hogy idetartozik Küke-mező sáros és Kúkeháza (Kökeháza) vesziprémi (Köke? Baranya) helynevünk is Kék-mező, Kék-fűs Kuk-mir (Vas stb.) analógiájára. Egészen bátoritanul vetjük fel, vajjon a Küküllő (Kökel? Horger, M. Ny. VIII. 452.) névben nincs-e bent a Kők szó? Dobokában és Csikban találjuk Uz patakot, Háromszékbén Uzon községet, Uzd-ot Tolnában és máshol. Lehetetlenség ebben az úz török népnévet feltételeznünk? (v. ö. Kőkös és Úzháza, Bihar) Kőkös család Győrben (Csánki).

⁵⁾ Windisch, Geogr. Siebenb. 1790. (Tancs XV. sz. közepe, Ivan Kolczsban is).

⁶⁾ Van vagy volt Alacsony és Alácsonyi községünk és családunk, Andos és Andocs, Bos (személynév) és Bocs (helynév), Kos és Kocs (személynév és helynév).

Bodok helységet találunk a Zsitva mellett is; tőle délre van Zsitvabessenyő. Talán idetartozik Bodajk is; régi neve (1201., 1230.) Bodoht, Bodogd (Erdélyi L. Pannonhalmi stb. I. 673.)*

A Boglár (régiesen Baklár) család nagyon gazdag. Ime egy-néhány, ha ugyan ezek mind idetartoznak: Bag, Bagd, Bagod, Bagos, Bagog, Bagcsa, Bogd, Bogud (talán Bögöd és Bögöte is?), Bugud, Bugudi, Bogda⁹) (?), Bagda, Bak, Baka⁹) (?), Bakod, Bokod stb.

A Maklár-hoz: Mog és Mogd (1086.), Makl (Komárom), Makod és Mak (Szatmár, Szabolcs, v. ö. Mokud; az Esterházyak öse) Makfalva (Máros-Torda), a csepeli Makád (1135-ben Mogd, Wenzel Okmt.). Hogy idetartozik-e a moldvai Bákó s a kolozsi Mákó (Makó?) nem tudjuk.¹⁰

Es még egy adalék. A Kőrösi Csoma Archivumban (1921.) idézi Fejér Géza Anonymusnak azt az adatát, hogy Taksony uralkodása alatt jött be hazánkba egy igen előkelő besenyő vezér, névleg Billa. Bylla a bulárok (törökök bulgárok) földjéről s Baksa nevű társával az ország különböző vidékein nagy birtokokat kapott (köztük Pest várát is), s tőlük származik az Ete nemzetség. Talán tőlük, vagy utódaiktól valók ezek a helyneveink: Billa, Bilye (Komárom; ma Billegpuszta, ugyanott Ete község,¹¹) Kovácsban Billa, Bille terra, villa 1000 és villa in. Challköz 1269., Billa, Billie (Zala, ma Bélye pusztai; talán idevaló a baranyai Bélye is és Bilye, Bylye, Belye (Moson).

Talán még az sem lehetetlen, hogy a Bulár névvel függ össze a Bolár (Komárom) és Bolyár (Fejér, Pest, Jász-Nagykun) helynevünk is.¹²

Vértes (Virtes) hegységünk neve. Elfogadható magyarázat máig sincs. Hogy a németek elhányt vért-eiből kapta volna nevét, amint Anonymus mondja, meg nem állhat. Mi a következő magyarázattal pró-

Csas és Csács (Zala), Tés és Técs (Komárom), Ös és Öcs (Veszpr.), Bolhás és Bolhás (u. o.), Vése és Vécse, Ordos—Ordacs, Tordas—Tordacs, Torsa—Tarcsa, Taskánd és Tacskánd (Vas), Tach, Thach, villa terre Munuros (1281) stb.

A könyvelvben vastost és vacskost mondunk. A pestmegyei Vacs is lehet tehát Vas; különben nem messze esik tőle Vas-ad.

*) Erről jut eszünkbe, hogy a fejérmegyei Boglár mellett van Bod (Bot) mér község is, ez szintén török szó; e mellett pedig Bod i. Bot pusztai (1280). Bodok dúlnévn Aranyosszéken.

⁷ V. ö. Kukorgó és Kükörgő (Mészöly, M. Ny. VII., 385.), Csokmó és Csokmó (Bihar) stb.

⁸ Az Etym. Szótár ezt Bogdánból származtatja (de vajjon mindet?)

⁹ V. ö. Aracs és Aracsá, Csács és Csécse, Dergecs és Dergecse, Macs és Macsa, Zsid és Zsida stb. ugyanazon helyneveket. Van Bakolád helynevünk is. Baka arató jobbágy Pannonhalmán (Wenzel).

¹⁰ Bákót az Etym. Szótár a bakó (hóhér) szóval hozza összefüggésbe. Makó személy- és helynév a régiségben. Nem kicsinyítő személynévképző lappang bennük (Melich, M. Ny., X.), mint a hogyan Jakó (telke stb.) lett a Jakab-ból? Machab-eus = Makó? V. ö. még Mäh és Mähó (Zala), Megver és Megyerő (u. o.), Mizsér és Mizserő (u. o.), Kend (=nép) és Kendő (Máros-T.) (van különben egy Kendkut terra is) Makófalva, Makógyöpije (M. Ny. 1913). Van aztán Kezlar személynévünk, Kozlár község Alsó-Fehérben s Kozlár (Lipszky szerint) Kóvár vidékén. Csánki ezt Kozla-nak mondja, ezért lett mai neve Kecskés. Szemlár a Garam mellett.

¹¹ Hetény vitéz is onnan jött (Hetény község Komárom mellett).

¹² A Billóhoz I. Etym. Sz. „bilochus“.

¹³ Azt már egészen magunk között említjük meg itt csillag alatt, hogy a Billa vezér idejében Besenyőországból beköltözött s Anonymus szerint az általa épített s Komáromban pogány módon eltemetkezett Oluptulma vezér, vagy valamelyik ivadéka is hátrahagyta nevét a megyében (Haláp, v. ö. Öcsén, Höcsén, a győrmegyei Alap-on kívül) Tata közelében az Árpádkori török Baj (Gombocz, M. Ny. XI.) tőzomszédságában. Apia Ketel pedig (gyakori személy- és birtoknév) a Kishér mellett. Kethelyben (ez aligha lesz Kedd hely), melyet Terján-nak (Tarján?) is neveztek. Egy Tarján különben Baj és Haláp (?) szomszédságában is van.

Még csak annyit, hogy ezek a helynevek nem jelentenek egyben tömegesebb besenyőtelepeket, hanem jobbra alkalmasint csak besenyő vagy törökfajú birtokosokat, vagy ilyen nevű magyar urakat.

bálunk előállani. Hogy egy kissé hosszadalmasok leszünk, mentse az, hogy geográfusoknak írunk, akiket a helynevek tanulmányozásának fontosságára akarunk figyelmeztetni.¹⁾

A legrégibb adat a XII. sz. közepéről való.²⁾ Ebben ez áll: in villa Vertis, 1146-ban mons Virthis (ez a régi Szent-Kereszt, vagy később véteskeresztúri monostorra, ma Szent Kereszt helynév Oroszlány komáromi község határában, vonatkozik), 1250. táján in Vertus (hagyományoznak földeket, szőlőket), 1342: Johannes dictus Vertus (olvasd vértüs, vagy vörtös), 1388: Petrus Vertes és 1419., Michael apát de Verthes Keresztúr.

Ez az összeállítás Virtis, Vertis, Vertus, Vertes azt mutatja, hogy a Vértés szó, a Vért-ből és ragokból áll, melyek ugyanúgy fejlődtek, mint az us végzetű személynevek pld. Martin-us-ból lett Marti, ebből Martis, ebből Martus (1055. Martonvására), vagy a Petrus-ból, Pei, Petis, Petus, Petüs, Petes.³⁾

A Duna komáromi oldalán volt Vért, vagy Vért predium, (ma is megvan) s oklevelesen 1256-ban merül föl, amikor a tatárjárás után Béla egy német lovagnak ad benne részt újra telepítés végett. A Vértés fejemegyei oldalán is volt egy Vért predium (ma is megvan), 1421-ben említik először, s később a Bánhida-Környe melletti Vidám vár tartozéka. A komáromi Vért (terra, földbirtok, mons, hegy) tehát régi név s amint a magyar helynevek esetében szokásos, egyszersmint személynév is volt, jóllehet ebben a használatban csak 1471-ben fordul elő, de minden valószínűség szerint korábban is személynév lehetett, mint annyi más társa Komárom megyében, — hogy csak erről szóljunk — pld. Čsém, Erk, Gúg, Lak, Lél, Lót, Mak, Nyék, Örk, Pat, Szák, Tés, Vas, Vék, stb., a többtagúakat nem is említve.

Mi tehát azt gondoljuk, hogy ebből a Vért személy- és helynévből származott a Vértés, először mint személynév, azután körülbelül olyanforma jelentéssel, hogy Vértés az a hely, ahol a Vért nevű embernek, nemzetségnek birtoka, ülése volt, mint helynév. Ne tévessen meg bennünket az, hogy a mai Vértés, egy egész hegységre alkalmaztatik. Eleinte csak kis darab földet, amint az oklevelekből kiderül, erdőt (silva), vagy egyetlen dombot érthettek alatta, melyet a Vértés nevű egyén birtokba vett. A Petrus dictus Vértés, nem okvetlenül jelentette azt, bár azt is jelenthette, hogy vérttel ellátott, vagy vértesszár Péter, hanem kicsinyítő szó is lehetett a Vért személynévből. Így lett pld. a Bök (Komárom mellett) személy- és helynévből Bökös, Lék-ből (u.o.t) Lökös (1224.), (Lökös) családnév és esetleges új településnél új helynév is.⁴⁾ (Lökös házaí rév, vadum ante domum Leukes, Ortvay; Vizrajz II. 309., 1294.).

De még egyéb Vértesalji helynévvel is próbálunk bizonyítani. Itt van Vértésünk láthatárán Bársony-os (Kisbér mellett), Sárkány-os (Mór mellett), Szilas (a Csalóközben), Tard-os, vagy Tord-os (Tatától nem messze egy másik meg a fejérmegyei Vért-hez közel) mindannyi régi név.

Ezekből ez derül ki: Bársony és Bársonyos személynév is, helynév is (Bársonyberek ma is van Bakonyánána mellett), Sárkány személynév és helynév, Sárkányos a kezemügyében lévő könyvek szerint csak helynév, Szil (a. m. erdő, v. ö. Erdő és Berekló testvérek, Jakubovich Magy. Nyelv 1914; Georg Bakon dictus) helynév, de már Szilas személynév és helynév, Tard, Tord személynév és helynév, Tardos, Tordos személynév és helynév. Alkalmassint ide tartozik Tagy-os predium neve is Bánhida mellett, (ma is közbirtokossági pusztá). Tagh személynévünk van, de van Tad is (1234.), sőt

¹⁾ Adatainkat az előbbi cikkekben említett művekből szedtük össze.

²⁾ L. Oklevél Szótár, XXX. o.

³⁾ Melich, Magyar Nyelv, X., 198.

⁴⁾ Lökös és Bökös családnévünk is van (L. Czínár-ban is).

Tadiás is (1211.). Ez valószínűleg a Tadeus névből származik. Tag és Tad-ból most már könnyen lehet Tagyos.⁵⁾

Aligha tartozik azonban ide Gesztes vár neve (1138.). Erről más alkalommal.

Távolabbi vidékről számtalan példát idézhetnénk a Vért, Vértés képzésre, amikor mind a két szó személynévet és helynevet is jelent.

Hogy a komáromi Vért, vagy Vért (lájsszóásban) mitől kapta a nevét, nem tudom. Lehet, hogy a vért (páncél) szótól. (V. ö. Tegz és Tegez személynév 1237., 1419., ebből Tegzes). Annyi bizonyos, hogy az elcinte úgy látszik a Véteskeresztúri monostor földjére vagy dombjára használt Vért vagy Vértés helynév lassanként ment át a nagyobb Vértés erdőre s Anonymus korában már annyira elvesztette a köztudatban személynév eredetét, hogy a Vértés erdő vagy hegy nevét népetimológiával próbálták megmagyarázni, akárcsak Bársonyos nevét az elhajgált bársonyruhákkal. (V. ö. Nyelvtört. Szótár, vértés címszó alatt is.⁶⁾ A vérttel (Schild) való népi magyarázat onnan eredhet, hogy határlátal (arbor metalis) a legrégebbi időtől kezdve (pl. tihanyi, bakonybéli jószág-összeírások) vérttel, kereszttel (cum signo clipei, cum cruce signata) szokták megjelölni (Kovács, Index «bik» címszó alatt). Hogy a vértés helynév, mint foglalkozásnév még mindig felbukkan l. M. Ny. XVII. 120.

Lehet, hogy a «virt» szó, a szláv «vrt» vagy gót «vrti» szóval függ össze (jelentése «kert», «gyom», Miklosich, Etym. Wbuch) s ez esetben a «Virtes» az öfelnémet «Bakony» (bük) szavunkkal együtt, germán-szláv eredetű. (V. ö. «Kerek-vert» Szerém-m.).

Nyelvészek hivatása, hogy ezt a próbálgatást felülbírálják.

Bátky Zsigmond.

Mál, mály, mány. Hazai helyneveink közt igen sok olyan összetett nevet találunk, melynek utótagja: mál, mály, mány. Alig van olyan része az országnak, ahol ezt a szót ne találunk, még pedig igen régi időkre visszamenőleg is, úgy, hogy bizonyára valamilyen határozott jelentésének kellett lennie, habár ma már kiavult a használatból. Okleveleinkben a XIII. század óta találjuk, főként mint szőlőültetésre alkalmas hegyoldalak nevét: Besenyőmál, Kerekmál, Papmál, Püspökmál, Előmál, Kékmál, Megyesmál, Mézesmál, Középmál, Ujmál, Szőlőmál. Más nevekben, mint erdős lejtők jelölőjét: Nyíresmál, Magyalmál, Szemeremál, Diómál, Bükkmál, Hárshegymál, Berkenyemál, Rókamál, Sommál; ezekben az előtag az erdő faállományát jelöli. Sokban az előtag állatot jelent: Bivalmál, Hangyásmál, Menyétmál, Túzokmál, Tíkósmál, Nyúlmál, Farkasmál, Ravaszmál (=Rókamál). Nagyon jelentősék a Hőmál és Verőmál helynevek, melyeknek előtagja a hegyoldal meleg voltát emeli ki. Az adatok, melyekhez egynéhány olyan is járul, melyekben a Mál önállóan is megvan, azt mutatják, hogy a mál csak napsütéses, meleg hegyoldalt jelentett s ezt igazolja a maig is igen gyakori -mál utótagú szőlős hegyoldal elnevezése, mely nem lehet északi, hanem csak délkelet, dél, délnyugat felé néző, ú. n. «meleg» oldal.

Ugyancze szónak változata van meg a -mány utótagú nevekben: Magasmány, Sziácsmány, (sziács = hasított fa), Hásmán (= hárs-mál), Sármán, Szármány, Rétmány. Hogy ez a mál csakugyan «mellső részi» jelent, mutatja a szónak másik használata, mely a prémes

⁵⁾ Tagh és Tagy puszta Biharban (1353.). Szatmárban és Gúta mellett. V. ö. még: Agh és Agy, Bogk és Botyk, Ety és Egy, Füzeg és Füzegy, Vágh és Vágy stb.

⁶⁾ Volt egy Virtus község (1227) Somogyban a Dráva mellett is s tíz évvel később a Vértést a Csák nemzetséggel kapcsolatban még mint silva-t (erdő) említik. Vértés község (1333) ma is van-Biharban, teljesen sík vidéken. Kresznerits „Vért-hegye“, Lipszky szerint Würthlerberg. A mai Wörthege község pontosan az osztrák határon fekszik, Pinkafőtől délre. Mellette van Wört osztrák falu.

állat mellő és alsó bundáját jelöli meg így. A régieknek legfinomabb bundái, bekecsői, ködmőnei róka mállal voltak bélelve, vagy beszegve, azaz a róka mellén és hasán lévő fehér prémmel.

Igy a -máll utótagú helynevek helyszíni fekvést jelentvén, magát a szót igen alkalmasan le lehetne foglalni földrajzi műszónak, mint a hegy napsütöses oldalának, lejtőjének jelölőjét. Az összetételek előtagjai pedig gazdaságtörténeti, tehát emberföldrajzi szempontból is értékes adatokat foglalnak magukban.

Gondos helynévgyűjtés még bizonyára sok igazoló adatot szolgáltatna az Oklevél-, Nyelvtörténeti- és Tájszótár eddigi anyagához, melyet Lipszkyvel és Pestyvel is ki lehet egészíteni. A szó nyelvtörténeti fejlődését Pais Dezső állapította meg a Magyar Nyelvben. (XII. 168.; 1916.).

Tolnai Vilmos.

Régi határjelzések és nevek.

A Kiskúnságon, a Duma-Tisza közén hajdan a határjelzésnek egy érdekes módja divatozott, nevezetesen a határdombba valamely szilárd tárgyat ástak el főleg azért, hogy ha a szél a futóhomokból hányt határdombot elfújja, a szilárd tárgy ott marad s a határjel ismét feldomborítható. Másrészt a dombokba temetett tárgy a dombok későbbi azonosításánál is szerepet játszott. Ez a szokás különben még ma is él, alföldi mérnökeink téglákat, nagyobb mennyiségű cserép- vagy üvegdarabot szoktak elásni a főbb mérési pontokon arra az észetre, ha felő, hogy a földfeletti határjelet: karót, oszlopot valaki eltünteti.

Több oklevél maradt ránk kiskún területről, mely a tárgyaknak a határdombba való betemetését felemlíti.*)

1359. augusztus 15-én a kalocsai káptalan jelenti, hogy a király ez évi július 26-án kelt parancsára Karla János kún kapitány Ágasegyház nevű birtoka határait bejárta. E jelentésben Ágasegyház (ma Kecske-méthez tartozó pusztá) falu első határául egy újonnan hányt föld-határdomb említetik egy homokhegyen Aranyegyház felől, melybe egy ivópoharat (pocurum vulgo feneséueg) ástak be; e homokhegyet elhagyva több határdombot hánytak, melybe jelet nem tettek, de a Fekete-halom nevű kis hegy tetején ismét határdombot hánytak, melybe egy kis késpengét temettek el. Innen az Ugule-homokához mentek s az itt hányt határhalmomba egy fazekat tettek; ettől kissé nyugatra Kolkakorhánja nevű halom tetején szinte emeltek egy határdombot, melybe két vas nyúlhegyet ástak el. Innen nyugatra tartva Ágasegyház és Szentmária között a homokon ismét hánytak egy határdombot, melybe három kis követ tettek. A többi határdombba nem raktak semmi tárgyat.

1458-ban Horogszegi Szilágyi Mihály Gyál, Esső és Szentkirály birtokok fölött ítélikézik*) s az okmány a határjelzésről azt mondja: «dehinc pertransiret supra possessionem Pezer ad quandam monticulum, quem pro meta possessionis Essew et deserte ecclesie Zadogeghaz relinquiscent, in quo magnam anforam comanicalem subterrassent — vagyis a határhalmomba egy nagy kún korsót ástak el.

Ilyen «nagy kún korsók» ma is láthatók a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában, hova a Nagykúnságból, Karcagról kerültek.

Ezen adatok azért fontosak ránk nézve, mert megmagyarázzák, hogy a «Nyilas halom», «Csontos halom», «Köves halom» stb. elnevezések hogyan származnak. Sőt megmagyarázzák azt is, hogy ilyen határhalomfelelések hogyan jutottak a belőlük ázott tárgyak szerint a legkülönbözőbb hangzó nevekhez.

Györffy István.

*) Gyárfás: A jászok története. III. 499.

*) Károlyi Oktár. I. 313—316. l.